

GYŐRI PÉTER

HAJLÉKTALANSÁG – ROMÁK – GYERMEKSZEGÉNYSÉG

Az 1999 óta minden évben lebonyolított „Február Harmadika” országos hajléktalan adatfelvétel nem csak arra világít rá, hogy Magyarországon folyamatosan nő a „cigányok” részaránya a hajléktalanok körében, hanem arra is, hogy ez együtt jár a hajléktalan népesség belső átrétegződésével, a hátrányok további összekapcsolódásával. A magyarországi cigányság etnikai, iskolai, munkaerőpiaci kirekesztettsége immár a hazai hajléktalanság lényeges összetevőjévé vált. Ezzel párhuzamosan a kutatás arra is rámutat, hogy a népesség egészéhez képest a hajléktalanok körében jóval magasabb a sokgyerekesek, illetve a sokgyerekes családból származók aránya, e családok esetében jelentősen nagyobb a (lakhatási) krízisek előfordulásának a kockázata és ezzel együtt jár, hogy e családok körében immár generációkon keresztül öröklődik a hajléktalan léthelyzet.

E két tendencia erősíti is, de egyben ki is egészíti egymást: a hazai hajléktalanság számottevő eredőjévé vált mind a cigányság, mind általában a sokgyerekes családok egy részének pauperizálódása, iskolai és munkaerőpiaci kirekesztettsége.

A hajléktalanság és a romák

Előzmények

Szertefoszlott az a mítosz, hogy a cigány közösségek megtartó ereje oly sajátos és erős, mely képes megakadályozni a hajléktalanná válást. Nem képes.

A cigányság 1990 előtti egzisztenciális helyzetéből kiindulva (szegénység, nagyon rossz lakáskörülmények, alacsony iskolázottság, képzettség és foglalkoztatottság) minden adottnak látszott, hogy a tömegesen és látható módon megjelenő földönfutók, hajlék nélküliek körében nagy számban (arányban) jelenjenek meg cigány származású emberek. A strukturális okok mellett számos intézményi ok is ezt támasztotta volna alá. A népességen belüli arányukat tekintve markánsan felül voltak reprezentálva az állami gondozásban lévő fiatalok között, ahonnan folyamatosan érkeztek a fiatal felnőttek a hajléktalan létbe. Ugyanez volt a helyzet azokban a büntetés-végrehajtó intézetekben is, ahonnan több ezren kerültek ki egyik napról a másikra a rendszerváltáskori amnesztiával. De többször ennyi fel-

nőtt cigány embert érintett a munkásszállók rendszerváltáskori bezárása, s ezzel egyidejűleg – illetve később gyorsuló ütemben – az alacsony képzettséget igénylő munkahelyek, munkalehetőségek tömeges megszűnése.

A rendszerváltás megrázkódtatásai a magyarországi cigányságot az egyik legsérülékenyebb csoportként érték. Ennek ellenére a szakértők egyöntetűen úgy látják, hogy a 90-es években a tömegesen megjelenő fedél nélküliek, hajléktalanok körében csak elvétve találkoztak cigány emberrel. Akkori kutatások, adatforrások hiányában legfeljebb találgathatjuk, hogy vajon az abban az időben még működő cigány közösségeknek volt-e annyi erőforrásuk, rutinjuk a szegény életforma menedzselésére, amivel e közösségek, nagycsaládok még képesek voltak befogadni, visszafogadni a munkahelyekről, intézményekből visszatorlódott fiaikat, lányait. Esetleg ekkor még a lokális és alacsony képzettségű emberekre építő munkaerőpiac, az elszaporodó kicsi, családi „vállalkozások”, vagy a még valamennyire működő társadalmi transzferek hálóját együttesen tartotta meg a szegénylétben a cigányok tömegeit úgy, hogy nem kellett a kiszakadás, menekülés, a földön futóvá válás útjára lépniük.

Azonban a 90-es évek elmúltával a helyzet (szó szerint) látványosan megváltozott. Egyre láthatóbb módon jelentek meg a hajléktalan népesség körében a roma emberek. Először a hagyományos kubikos, építőipari „bandák” tűntek fel a bandavezérek vezetésével, hogy az idénymunkák, nagyobb építkezések idejére olcsó munkásszállóként igénybe vegyék a hajléktalanellátás szállásait. Majd jöttek már egyedül és rokonsági láncolatokban a nők és férfiak, pontosan azokról a településekről, ahol addigra már megszűnt az elsődleges, a másodlagos, vagy akár a harmadlagos (szürke, fekete) munkaerőpiac is, jöttek az éhezés elől, a korábbi-nál is romosabb, fűtetlen putrikból, „házakból” – a fűtést, meleg vizet, s némi túlélési lehetőséget nyújtó kőházakba: a hajléktalanszállásokra. A szétszakadást elkerülendő számosan városszéli kalyibákban húzták meg magukat, vagy ilyeneket tákoltak össze gazdátlan, elhagyatott nagyvárosi területeken. (Közrejátszatott ebben a folyamatban az is, hogy mindazon nem kevesek előtt, akik korábban ún. önkényes lakásfoglalóként hányódtak a tanácsi/önkormányzati lakások, szükség-lakások világában, vagy éppen ilyen lakásokban zsúfolódtak össze, ezek a menekülési utak szinte teljesen lezárultak – a lakások privatizációja következtében.)

Mire észbe kaptunk, s az 1999 óta minden év február 3-án lebonyolított hajléktalan adatfelvételben először megkérdeztük az embereket, hogy „*Mondták-e már Önre, hogy cigány?*”, addigra (2004-re) a hajléktalanok **19 százaléka** már azt válaszolta erre a kérdésünkre, hogy igen.

Ki a cigány?

Amikor 2004-ben először kérdeztünk rá éves hajléktalan adatfelvételünk során arra, hogy „*Mondták-e már Önre, hogy cigány?*”, a kapott adatokat átadtuk a Kemény-iskola kiváló kutatójának, Lengyel Gabriellának szakszerű elemzésre. Elemzésében ő „*cigánynak vélt hajléktalanokról*” beszél (Lengyel 2005). Mi

ezt a pontosnak, ámbár bonyolultnak tűnő szófordulatot elhagyjuk. Elhagyjuk azért is, mert pontosabbnak tartanánk úgy fogalmazni, hogy „*cigánynak mondott hajléktalanok*”, azonban – azon túl, hogy ennek a szófordulatnak a folyamatos használata igencsak nehézkes lenne –, nem is kívánunk (tudunk) belemenni abba a vitába, hogy most akkor cigány-e az illető (milyen értelemben is?), avagy „csupán” mondják rá.¹ Éppen a Kemény-féle megközelítést erősen kritizáló Ladányi–Szelényi szerzőpáros egy fontos gondolata erősít meg bennünket ebben a döntésben, akik szerint „*Igaz ugyan, hogy az etnikai minősítés ennyire hátrányos társadalmi helyzetű és előítéletesen kezelt társadalmi csoport esetében „önmagát beteljesítő proféciaaként” működik, tehát akit környezete cigánynak tart, azt cigánynak is fogja kezelni, illetve, akit nem tartanak cigánynak, azt nem is kezelik annak, de az adatok és a mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy ez a minősítés a szituációtól függően elég gyakran változik. Ráadásul az, hogy ki tartja magát romának, és hogy kit minősít a környező társadalom annak, időről-időre erőteljesen változhat a konkrét társadalmi helyzet függvényében is.*” (Ladányi–Szelényi 1997: 6)

Az írásunkban később még hivatkozott Kemény-tanulmány úgy fogalmaz, hogy „*a 2003. évi felmérésben csak 1 százalékos reprezentatív minta kiválasztására volt módunk. ... a 2001. évi népszámlálás cigány nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó adataiból indultunk ki*” (Kemény–Janky 2003: 58), majd ugyanennek a kutatásnak egy másik verziójában a szerzőpáros úgy fogalmaz, hogy „*a két korábbi felmérésben és a 2003-asban is a környezet „cigánynak mondta a cigányokat”, és ők maguk is cigánynak tartották magukat.*” (Kemény–Janky 2007: 2) Azonban a szerzők azt is megállapítják, s erős adatokkal alá is támasztják, hogy ettől merőben eltér, sokkal szűkebb azok köre, akik nemzetiségi, etnikai hovatartozásukat is így határozzák meg, különösen így van ez a népszámlálások esetében.²

Az általunk szintén később még hivatkozott 2011. évi népszámlálás a nemzetiségi hovatartozást négy kérdés alapján próbálja megközelíteni³ és „*a négy,*

¹ Korábban is azt a megoldást választottuk, s most is így járunk el, hogy azokat, akik a „*Mondták-e már Önre, hogy cigány?*” kérdésre igennel válaszoltak, „cigány”-ként említjük, az idézőjellel kifejezve ezt a tényt.

² „*Eltolódásokat tapasztalunk a nemzetiségi hovatartozás tekintetében is. Le kell szögeznünk, hogy az a cigány ember, aki cigánynak tartja magát a hétköznapiakon, népszámlálás idején nem feltétlenül vallja magát cigány nemzetiségűnek. Igen sok ember van, aki magát cigánynak és magyarnak vagy magyarnak és cigánynak vallja, nemzetiségi hovatartozását illetően azonban nem cigánynak, hanem magyarnak vagy magyar cigánynak.*”

A 2003-as felmérésben is kérdeztük a nemzetiséget. A mintában szereplő 5408 személyből 37,8 százalék volt magyar, 29,8 százalék magyar cigány, 26,8 százalék cigány, 4,5 százalék beás és egy százalék egyéb nemzetiségű.

A nemzetiségi adatokat tartalmazó népszámlálási kötet megjelenése óta sokan írták le azt a mondatot, hogy 600 ezer magyarországi cigányból csak 190 ezer ember vallotta magát cigánynak. A felmérések adatai azonban mutatják, hogy a magyar anyanyelvű cigányoknak 1993-ban 60,2 százaléka, 2003-ban 38,6 százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta ugyan magát, de elismerte cigány származását és vállalta cigányságát. Nem is tehetett mást, mert a környezet szigorúan számon tartja ezt.” (Kemény–Janky 2007: 3)

³ Az erre vonatkozó (34–37-es) kérdések: (34.) Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?, (35.) Az előző kérdésnél megjelöltön kívül tartozik-e másik nemzetiséghez is?, (36.) Mi az Ön anyanyelve?, (37.) Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?

nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdés válaszainak együttes vizsgálatából úgy állapítottuk meg a válaszadó nemzetiséghez tartozását, hogy adott nemzetiséghez tartozónak tekintjük azt a személyt, aki a négy kérdésből legalább egyre az adott nemzetiséget jelölte meg.” (KSH 2011: 15) Azonban még ezzel a módszerrel is nagyságrendileg kisebb populációt mér, mint a szakértők. Persze az is igaz, szerintem, hogy egyszerűen mást mér.⁴

Ha tovább szeretnénk bonyolítani e kérdést, akkor ideidézhetnénk Illyés Gyulát: *„Az a magyar, aki magyarnak vallja magát”,* vagy említhetnénk, hogy mi is minden évben megkérdezzük (éppen a vallott identitás miatt is), hogy *„Ön hajléktalannak tartja-e magát?”* (mely persze az identitás mellett egy státusz, állapot is egyben), s mégsem csak azokról írjuk folyamatosan, hogy hajléktalanok, akik annak is tartják önmagukat (a kérdezettek $\frac{3}{4}$ része), hanem mindazokról, akik közterületen élnek, vagy hajléktalanszállókon laknak. Bonyolítás helyett azonban inkább azt a gondolatmenetet tartjuk a magunk számára is megfontolandónak, mely szerint az intoleráns többség sokszor azokat stigmatizálja ilyen-olyan kifejezéssel, akiket saját közösségén kívül akar rekeszteni, s azok esetében oldja fel a megkülönböztető stigma bélyegét, akik már elégségesen hasonultak hozzá, akiket már magához enged. S túl a tényeken ez a mechanizmus akkor is működik, amikor valakire azt mondják, hogy cigány, vagy hajléktalan, vagy csavargó, vagy munkakerülő és a sort folytathatnánk.⁵

A „cigány” hajléktalanok részarányának növekedése és ennek következményei

Már 2004-ben az első mérés is meglepően magas (19%-os) „cigány”-részarányt mutatott a hajléktalan emberek körében, jóval magasabbat, mint a teljes népességen belüli arányuk. Ezért ezt követően majdnem minden évben feltettük ugyanezt a kérdést az éppen hajléktalan helyzetben lévő embereknek (2007-ben és 2009-ben nem), s azt kellett tapasztalnunk, hogy a magyarországi hajléktalan népesség körében a „cigányok” aránya – némi hullámzásokkal ugyan, de – egyre csak növekszik. 2016-ra már a hajléktalanok közel egyharmada „cigány”, vagy mondták már rájuk, hogy cigány. A nők körében a cigánynak mondott hajlék-

⁴ 2001-ben a KSH még némileg másként próbálta mérni ugyanezt. (KSH 2001)

⁵ *„Ennek a »szimbolikus különbségtételnek«, illetve a »klasszifikációs küzdelemnek« egyik módja az, hogy a marginálisan integrálódó csoport »normális« integrációra képessé vált tagját a többségi társadalom többé nem tekinti a marginális kisebbség tagjának, illetve hogy a »normálisan integrált« társadalomból ilyen vagy olyan okok miatt tartósan kihullókat a többségi társadalom gyakran szimbolikusán is megkülönbözteti, ezzel is a »marginális társadalomban« való integrálódásra kényszerítve őket. Ily módon jön létre az a »cigány életforma« történetét végigkísérő folyamat, amelynek során a »szimbolikus befogadás, illetve különbségtétel« az – egyébként szintén szimbolikusán kijelölt – etnikai határok átlépését eredményezi. Tehát az, amit »cigány életmódnak« szoktak nevezni, sem állandó, sem csak a cigányokra jellemző életmódnak nem tekinthető. Sokkal inkább arról van szó, hogy ez az »öszinek« és »géneken bordozottnak« tekintett életmód nemcsak állandóan változik, hanem maga is a »nem cigánynak« tekintett életmódokkal való interakcióban termelődik újra, illetve alakul át.*” (Ladányi–Szelényi 1997: 6)

talánok aránya mindvégig mintegy 5 százalékponttal magasabb, mint a férfiak körében.⁶

Miután több év során azt tapasztaltuk, hogy nem valamiféle véletlen válaszadói jelenségről lehet szó, ezért a „biztonság kedvéért”⁷ 2011-ben és 2012-ben azt is megkérdeztük, hogy *„Őn cigánynak tartja-e magát?”*. Persze tudnunk kell, hogy ez a kérdés egészen mást mér! Nem megismételve a fentebb már említett meghatározásbeli eltéréseket, azt találtuk, hogy a kétféle kérdésre adott válaszok **nagyon szoros, szignifikáns összefüggést mutattak mindkét évben**. Még a jóval szigorúbb és szűkebb cigány „identitásra” történt kérdezés esetében is azt találjuk, hogy a hajléktalanok körében a **cigány emberek részaránya többszöröse – közelebbről ötszöröse(!) – a teljes népességen belüli arányuknak**. (Bernát 2014: 247–250).

Korábban már több tanulmányban foglalkoztunk a „cigány” és „nem-cigány” hajléktalanok különböző dimenziók mentén történő összehasonlításával.⁸ Ennek során – többek között – megállapítottuk, hogy a „cigány” hajléktalanok relatíve fiatalabbak, viszont sokkal iskolázatlanabbak a „nem-cigány” hajléktalanoknál, hátrányosabb helyzetből jönnek, s pillanatnyi megélhetésük – még ezen igen nyomorúságos körön belül is – elmarad a többi hajléktalan ember megélhetésétől. Külön felhívtuk a figyelmet arra, hogy a fiatal „cigány” nők iskolázottsága, foglalkoztatási és egyéb viszonyai mennyire eltérnek negatív irányba a teljes hajléktalan népességen belül.

A 2016. évi országos hajléktalan adatfelvételtől is azt látjuk, hogy a „cigány” és „nem-cigány” hajléktalanok között van néhány olyan megkülönböztető tényező, mely továbbra is komoly figyelmet érdemel. A „cigány” hajléktalanok közül többen érkeztek közvetlenül állami gondozásból, börtönből a hajléktalanságba (17%), mint „nem-cigány” társaik (7%), lényegesen többen élnek közülük kéregetésből, koldulásból, gyűjtögetésből, kukázásból (39%), pedig ez sajnos a „nem-cigány” hajléktalanok körében sem ritka ma már (24%), viszont jóval kevesebben élnek nyugdíjból (5%), mint a „nem-cigány” hajléktalanok (13%), munkavállalásuk akadályaként némileg gyakrabban említik az alkoholt, idegállapotukat, külső megjelenésüket, vagy éppen a szakma hiányát, s jóval ritkábban említik, hogy már öregek lennének a munkához.⁹

A korábbi évekhez hasonlóan megállapíthatjuk, hogy a „cigány” hajléktalanok iskolai végzettsége lényegesen alacsonyabb a „nem-cigány” hajléktalanokénál, körükben egészen kiemelkedő a 8 általánost sem elvégzettek aránya (19%), s a legfeljebb 8 osztállyal rendelkezők aránya is (66%). Az a tény, hogy a „cigány”

⁶ Tanulmányunk táblázatokkal kibővített változata az „Orthontalanul... Tégy az emberért!” kiadványsorozatban lesz olvasható.

⁷ A 2011. évi népszámlálással való majdani összehasonlíthatóság is indokolta, hogy feltegyük ezt az érzékeny, hangsúlyozottan átugorható kérdést.

⁸ Az „Orthontalanul... Tégy az emberért!” (Budapest, BMSZKI – Menhely Alapítvány) kötetekben közreadott elemzéseink közül itt kettőt említenénk (Győri 2008; 2013).

⁹ Utóbbi persze a demográfiai összetételből adódik, melyre még visszatérünk.

hajléktalanok kétharmadának 2016-ban is legfeljebb 8 osztálya van, a szisztematikus kirekesztettség és kirekesztés olyan mutatója, mely önmagában is nagyon sokat elmond a mai magyar társadalomról, és annak társadalompolitikájáról. Ez természetesen meghatározza e csoport jelenét és jövőjét, ahogy az egész magyar társadalomét is.

A 2011. évi népszámlálásból rendelkezésünkre áll a teljes népesség és azon belül a roma népesség¹⁰ iskolai végzettség szerinti összetétele, melyből persze rögtön látható, hogy **országosan a romák 81 százaléka(!) nem rendelkezik 8 általánosnál magasabb végzettséggel**, miközben a felnőtt lakosság felének már legalább érettségije van! (Itt most nem ismételjük meg az előző mondatot.¹¹) A népszámlálás és az azonos évben lebonyolított országos hajléktalan adatfelvételünk adatait összehasonlítva¹², első ránézésre azt kell mondanunk, hogy a hajléktalan roma népesség iskolai végzettsége még kicsit jobb képet is mutat, mint a teljes roma népességé.¹³ Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a nem-roma hajléktalanok iskolai végzettsége elmarad a nem-roma teljes népesség iskolai végzettségétől, harmad annyan rendelkezik legalább érettségivel (17 százalékkal, szemben a teljes népességbeli 47 százalékkal), s kétszer annyan csupán egyéb középfokú végzettséget szereztek (43 százalékkal, szemben a teljes népességbeli 21 százalékkal). Vagyis **a roma hajléktalanok ugyan rendkívül alacsonyan iskoláztak, de nem iskolázatlanabbak nem-hajléktalan roma társaiknál, miközben a nem-roma hajléktalanok lényegesen iskolázatlanabbak nem-hajléktalan társaiknál** (1. táblázat).

A hajléktalan férfiak körében, ha ők „nem-cigányok” a leggyakoribb iskolai végzettség a szakiskola, szakmunkásképző (46%), miközben a „nem-cigány” nők körében legtöbben csak 8 osztályt végeztek (42%). [Viszont a „nem-cigány” nők között némileg többen vannak, akik legalább érettségivel is rendelkeznek (21%), a „nem-cigány” férfiakhoz képest (17%).] Ettől lényegesen eltér a „cigány” nők és férfiak iskolai végzettség szerinti összetétele. A hajléktalan „cigány” férfiak többségének (63%) nincs 8 általánosnál magasabb végzettsége, körükben a 8 általános a leggyakoribb iskolai végzettség (47%). **A „cigány” nők iskolai végzettsége még ennél is rosszabb, 77 százalékkal legfeljebb az általános iskolát végezte el, 29 százalékkal még azt sem.**

¹⁰ Roma népesség alatt a korábban említett KSH-metódus szerint idesorolt, mintegy kétszázezer roma identitást megvalló embert kell értenünk.

¹¹ Legfeljebb kiegészítenénk azzal, hogy az Orbán-rezsim ezen információk birtokában szállította le a kötelező tankötelezettség határát 16 évre, ahelyett, hogy a lehető legkomolyabban vették volna e tény széleskörűen tragikus voltát és következményeit.

¹² A jobb összehasonlítás érdekében itt nem a „*Mondták-e már Önre, hogy cigány*”, hanem az „*Ön cigánynak tartja-e magát?*” kérdésre igennel válaszolókat szerepeltettük.

¹³ Ennek részben korösszetételbeli okai lehetnek, de leginkább az, hogy a népszámlálás a 15 éves és annál idősebbek iskolai végzettségét mutatja, a hajléktalanok pedig inkább 20 év fölöttiek, s ez a néhány év ebben az esetben igen sokat számít.

1. táblázat: A „cigány”, „nem-cigány”, roma, nem-roma kérdezettek megoszlása a legmagasabb befejezett iskolai végzettségük szerint (%)

F3-2016	Legmagasabb befejezett iskolai végzettsége						N
	Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szakkun-kásképző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	Együtt	
„Cigány”	19	47	27	5	1	100	2 715
„Nem-cigány”	6	35	42	14	4	100	6 536
Együtt	10	38	37	11	3	100	9 251
F3-2016	Legmagasabb befejezett iskolai végzettsége						N
	Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szakkun-kásképző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	Együtt	
Roma*	22	46	26	3	1	100	1 125
Nem-roma	5	33	43	13	4	100	5 730
Együtt	8	35	40	12	3	100	7 123
2011. évi népszámlálás	A 15 éves és idősebb népesség legmagasabb iskolai végzettség szerint						N
	Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szakkun-kásképző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	Együtt	
Roma	23	58	13	5	1	100	213 259
Magyar	5	27	21	30	17	100	7 288 179

* Itt romaként a 2011-ben „*Ön cigánynak tartja-e magát?*” kérdésre igennel válaszolók szerepelnek.
Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel és KSH népszámlálás

Mindez egyben azt is jelenti, hogy egyre iskolázatlanabb körből kerülnek ki a hajléktalan helyzetben lévő emberek. A hazai hajléktalan népesség egészének iskolai végzettség szerinti összetételét lényegesen befolyásolja negatív irányba az – iskolázottságukat tekintve tragikusan leszakadt – „cigány” emberek részarányának jelentős növekedése.

Itt több, nem minden esetben egy irányba ható tendencia tanúi vagyunk. Egyrészt azt kell megállapítanunk, hogy szemben a népességen belüli általános, „normális” tendenciával, nevezetesen, hogy minél fiatalabb egy korosztály, annál iskolázottabb, a „nem-cigány” hajléktalanok körében inkább az igaz, hogy minél fiatalabb korosztályba tartozik valaki, annál kevésbé iskolázott.

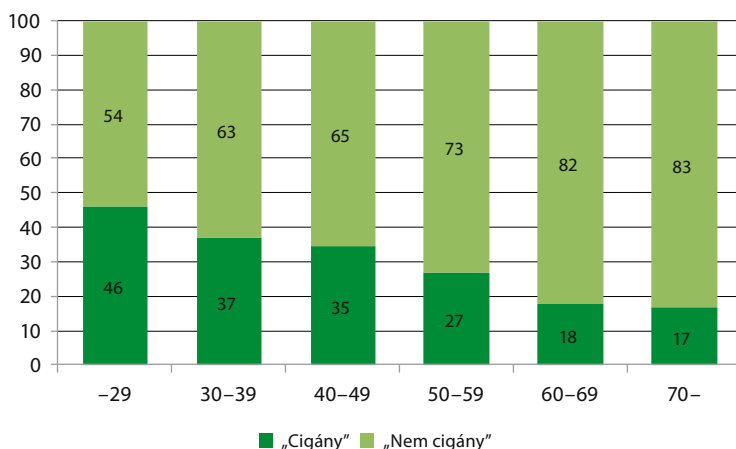
A „cigány” hajléktalanok körében differenciáltabb a kép: itt is azt találjuk, hogy minél fiatalabb korcsoportról van szó, annál kevesebben rendelkeznek szakmával, érettségivel, s legfeljebb csak 8 általánost végeztek. Másfelől viszont a fiatalabb „cigány” korcsoportokban többen végezték el a 8 osztályt, mint az idősebbeknél, akik még azt sem.

Persze az egyes korcsoportok részaránya a hajléktalan népességen belül igen eltérő, az elmúlt tíz év során lényegesen megnőtt az idősebbek aránya (a 60-69 év közöttiek 10 százalékról 25 százalékra), miközben lecsökkent a viszonylag fiatalabbak súlya (a 40 év alattiaké 28 százalékról 15 százalékra).

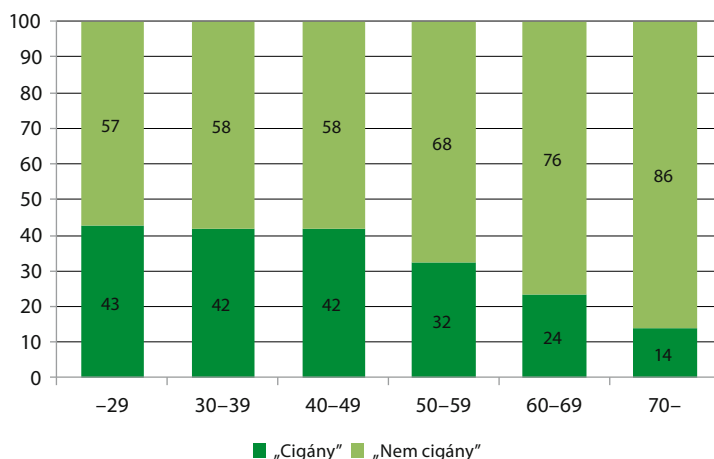
De az említettek egyben azt is jelenthetik, hogy amennyiben a nagy tendenciák változatlanul fennmaradnak, abban az esetben az elkövetkező években to-

vább fog romlani a hajléktalan népesség iskolai végzettség szerinti összetétele, s ezzel tovább fog erősödni leszakadásuk, kirekesztettségük számos területen. Ezt a tendenciát látszik erősíteni az a tény is, hogy minél fiatalabb egy korosztály, annál nagyobb arányban (jelentősen nagyobb arányban) találunk a hajléktalanok körében „cigány” embereket (ez mind a férfiak, mind a nők körében egyértelműen erős tendencia, lásd 1–2. ábra).

1. ábra: A „cigányok”, „nem-cigányok” részaránya a hajléktalan férfiak körében, korcsoportonként (%)

2. ábra: A „cigányok”, „nem-cigányok” részaránya a hajléktalan nők körében, korcsoportonként (%)

A „cigány” hajléktalanok olyan háttérből érkeztek, ahol már a szüleik is kevesebb iskolát végeztek, mint a „nem-cigány” hajléktalanok szülei. A „cigány”

hajléktalanok szülei körében (mind az apákat, mind az anyákat tekintve) lényegesen gyakoribb, hogy még az általános iskolát sem végezték el, s úgy tűnik, hogy míg a „nem-cigány” hajléktalanok esetében legalább az apák egy szakiskoláig eljutottak, a „cigány” hajléktalanoknál az apák még eddig sem jutottak el.¹⁴ De legalább ennyire fontos, hogy általában is – függetlenül attól, hogy „cigány”-e, vagy sem – rögzíthetjük, hogy **a hajléktalanok szüleinek iskolai végzettség szerinti összetétele is jelentősen elmarad a felnőtt népesség iskolai végzettségétől.**

Az eddigiek azonban fölvetik azt a kérdést is, hogy az érintett, jelenleg hajléktalan emberek a saját szüleikhez képest vajon előre tudtak-e lépni az iskolázottság tekintetében, vagy éppen még saját szüleikhez képest is iskolázatlanabbak? E kérdés megválaszolásához összehasonlíthatjuk a hajléktalan nők és anyjuk, illetve a hajléktalan férfiak és apjuk legmagasabb iskolai végzettségét (a „cigány”, „nem-cigány” csoportokban). Azt találjuk, hogy azok a hajléktalanok, akiknek a szülei legalább középfokú (szakiskolai) végzettségűek, az iskolarendszerben **szüleikhez képest lefele voltak mobilak** (többségük még addig sem jutott, mint szüleik), **viszont** azoknak a hajléktalanoknak a többsége, akiknek a szülei alacsonyabb, vagy annál is kevesebb iskolát végeztek, **legalább a 8 osztály elvégzéséig eljutott, vagy annál is egy kicsit tovább.**

Utóbbi kapcsán azt is meg kell állapítanunk, **hogy a 8 általánossal sem rendelkező „cigány” anyák lányai jutottak a legkevésbé tovább, 43 százalékuk(!) maga sem végezte el a 8 osztályt** (s 84 százalékuk nem jutott tovább az általános iskolánál). Az iskolázatlan apákkal bíró férfiak körében a „cigány” férfiaknál az iskolázatlanság újratermelődése érzékelhetően gyakoribb „nem-cigány” férfi társaikénál. Az említett lefele mobilitásról is meg kell állapítanunk, hogy a „cigány” hajléktalanok körében – azzal együtt, hogy eleve alacsonyabb szüleik iskolai végzettsége – sokkal gyakoribb ez a lefele mobilitás, ami azt is mutatja, hogy ezekben az esetekben a szülők – amúgy szerény – iskolai mobilitása igencsak törékeny, sérülékeny lehetett (2–3. táblázat).

Összefoglalva az eddigieket: korábbi írásainkban elsősorban arra hívtuk föl a figyelmet, hogy a hajléktalan népességben belül, különböző státuszmutatók mentén a „cigány” hajléktalanok rosszabb, hátrányosabb képet mutatnak a „nem-cigány” hajléktalanoknál. Jelen elemzésünk arra is rávilágít, hogy az etnikai, iskolai, lakhatási és egyéb kirekesztés, kirekesztettség és diszkrimináció rendszerszerűen összekapcsolódik egymással, egy meglehetősen zárt rendszert alkotva.

¹⁴ A feltételes mód itt azért is indokolt, mert igen sok válaszadó (a „cigány”-ok körében kiemelkedően sok válaszadó) nem tudta, hogy mi is lehetett a szülei legmagasabb iskolai végzettsége.

2. táblázat: A különböző iskolai végzettségű anyák megoszlása a lányuk („cigány” és „nem-cigány”) legmagasabb befejezett iskolai végzettsége szerint (%)

F3-2016	Anyja legmagasabb befejezett iskolai végzettsége	Hajléktalan nő legmagasabb befejezett iskolai végzettsége					Együtt
		Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szaktan- képző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	
„Cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	43	41	13	3	1	100
	8 általános	20	56	19	4	0	100
	Szaktan- képző, szakiskola	9	44	36	7	4	100
	Érettségi	5	43	14	33	5	100
	Főiskola, egyetem	0	27	27	45	0	100
„Nem-cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	20	46	23	8	3	100
	8 általános	7	48	29	13	2	100
	Szaktan- képző, szakiskola	1	30	34	29	5	100
	Érettségi	1	19	25	42	13	100
	Főiskola, egyetem	0	8	22	41	29	100

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

3. táblázat: A különböző iskolai végzettségű apák megoszlása a fiuk („cigány” és „nem-cigány”) legmagasabb befejezett iskolai végzettsége szerint (%)

F3-2016	Apja legmagasabb befejezett iskolai végzettsége	Hajléktalan férfi legmagasabb befejezett iskolai végzettsége					Együtt
		Kevesebb, mint 8 általános	Általános iskolai 8. osztály	Szaktan- képző, szakiskola	Érettségi	Főiskola, egyetem	
„Cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	30	43	24	2	1	100
	8 általános	8	60	29	4	0	100
	Szaktan- képző, szakiskola	6	38	48	6	1	100
	Érettségi	13	29	36	18	4	100
	Főiskola, egyetem	2	23	42	19	15	100
„Nem-cigány”	Kevesebb, mint 8 általános	14	43	31	9	2	100
	8 általános	5	43	44	8	1	100
	Szaktan- képző, szakiskola	1	25	57	13	3	100
	Érettségi	2	13	42	35	8	100
	Főiskola, egyetem	1	12	33	32	22	100

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Emellett azt is megállapíthatjuk, hogy a markáns hátrányokat hordozó „cigány” hajléktalanok immár jelentős részarányának a következtében a hazai hajléktalan népesség egészének belső struktúrája is érzékelhető, mérhető módon változik. A különböző státuszmutatók közül mi most elsősorban az iskolai végzettség szerinti összetételt emeltük ki, de ugyanígy említhetnénk a foglalkoztatottságot, a jövedelemhez jutást, az életkort, vagy egyéb más fontos mutatókat. Ezzel nem szeretnénk etnicizálni a hajléktalan-problematikát, etnicizálja azt az élet maga.

Végül, azt is meg kell említenünk, hogy ez a folyamat része egy nagyobb átalakulási, átstrukturálódási folyamatnak, melyről korábban már így írtunk: *„Lassan, de szisztematikusan romlik a »hajléktalan népesség« iskolai végzettség szerinti összetétele, különösen a hajléktalan nők körében, folyamatosan nő a tartósan, hosszú évek óta hajléktalanná váltak aránya, érzékelhetően nő a gazdasági okokból hajléktalan helyzetbe kerültek aránya, számottevően nő a hajléktalanok körében a „cigány”-nak mondott emberek aránya. E folyamatok csak jelei, mondhatni indikátorai annak a mélyebb folyamatnak, ahogy a húsz évvel ezelőtti rendszerváltáskor hajléktalanná vált, egzisztenciájukban megroppant, hirtelen a mobilitási lejtőre került, sérülékeny egzisztenciájú csoportok helyét lassan átveszik az elmúlt húsz év során mélyszegénységbe csúszott, vagy éppen taszított és szisztematikusan ott is tartott csoportok képviselői. A korábban munkával, lakással, családdal rendelkezők mellett egyre népesebb azok táborra, akik megfizetett szerződéses munkával még soha nem bírtak, akiknek önálló lakásuk soha nem is volt, akiknek önálló életre házasságban, saját családban nem volt még alkalmuk. Ők azok, akik már akkor a margó szélére kerültek, amikor még hajléktalan élethelyzetük el sem kezdődött. Hajléktalanság és nem-hajléktalanság között billegve a margó szélén az ő egyéni játéktérük minimális.”* (Győri 2013b: 8)

A „cigány” hajléktalanok részaránya növekedésének lehetséges okai

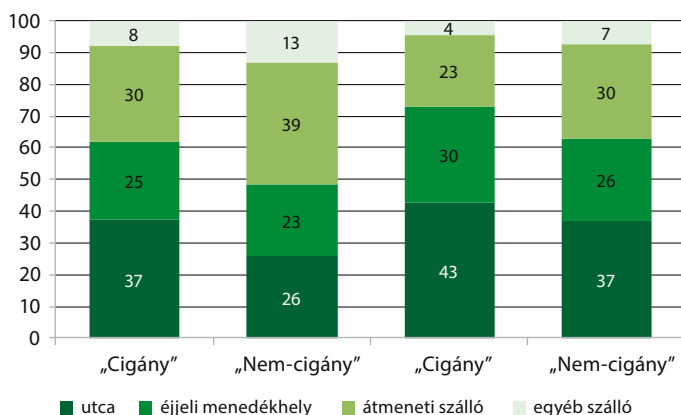
Annak a másfél évtizedes tendenciának a következményeiből, hogy a „cigányok” részaránya jelentősen megnőtt a hajléktalanok körében, már látunk valamit, már lehetnek tényekkel alátámasztott, megalapozott következtetéseink, de az okokról még csak hipotéziseink vannak.

A „fűtött téglapületek” effektus

Már a bevezetőben is utaltunk arra, hogy többek között a „fűtött téglapületek” vonzása is közrejátszhatott ebben a folyamatban. Nem kizárva e hipotézist, azt azért jobb, ha tisztázzuk: a „cigány” hajléktalanok nem a – mégiscsak legkomfortosabbnak számító – ún. átmeneti szállókban laknak a legnagyobb arányban, ellenkezőleg, az utcán élők között találjuk őket leginkább – ez ugye nem tekinthető „fűtött téglapületeknek”...

Budapesten a hajléktalan „cigányok” 37 százaléka, vidéken a hajléktalan „cigányok” 43 százaléka közterületen él.¹⁵ (Budapesten az összes közterületen élő hajléktalan 39 százaléka, vidéken 32 százaléka „cigány”.) Budapesten a hajléktalan „cigányok” közül legnagyobb arányban a 30-50 év közöttiek élnek (43%-uk) közterületen, vidéken a 40-60 év közöttiek (47-49%-uk). Mind Budapesten, mind vidéken a „cigány” hajléktalanok lényegesen kisebb arányban laknak fize-tős átmeneti szállón „nem-cigány” társaikhoz képest (3. ábra).

3. ábra: A budapesti és vidéki „cigány” és „nem-cigány” hajléktalanok megoszlása intézmény-használat szerint (%)

Ezek alapján a „fűtött kőház” vonzására vonatkozó hipotézisünket ugyan teljesen nem kell visszavonnunk, de azért nagyon sok „cigány” esetében semmi-képpen sem erről van szó. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy a „cigány” emberek a hajléktalanok körén belül is gyakrabban tengődnek hátrányosabb lakhatási körülmények között, mint „nem-cigány” társaik.

A „nagycsalád” effektus

Mindennapi benyomásaink alapján az is fölmerül, hogy a „cigány” emberek között még ilyen helyzetben is inkább működik egyfajta tradicionális nagycsaládi, rokonsági összetartás, s ez önmagában fokozatosan generálja a hajléktalanellátó intézmények nagyobb számú igénybe vételét. (Napi tapasztalat: a nagycsaládból valaki igénybe veszi a szállón lakhatást, majd megjelennek a családtagjai, roko-nai is.) Adatfelvételünk azonban ezt a hipotézist sem támasztja alá, pontosabban nem úgy, ahogy azt gondoltuk volna. A „cigány” és a „nem-cigány” hajléktalanok e tekintetben lényegesen nem különböznek egymástól. Mondjuk, meglehetősen

¹⁵ Köztük vannak a kunyhókban, kalyibákban élők is, hiszen a Február Harmadika adatfelvételben a közterületen élők közé tartoznak a különböző helyeken maguk készítette kalyibákban lakók is.

figyelemre méltó tény, hogy **ma már mind a „cigány”, mind a „nem-cigány” hajléktalanok többségének valamelyik hozzátartozója – főleg testvére, vagy gyereke – is hajléktalan**, azonban e két csoport között e tekintetben lényeges különbséget nem találunk. Az adatfelvétel a vártnál is jobban alátámasztja azt a hétköznapi megfigyelésünket, hogy ha találkozunk egy hajléktalan helyzetbe került emberrel, akkor családtagja, rokona is nemsokára a látókörünkbe kerül, azonban ez egyáltalán nem a „cigány” hajléktalan emberek sajátja (4. táblázat).

4. táblázat: A hajléktalan rokonok előfordulása
a „cigány” és „nem-cigány” kérdezettek körében (%)

Szülei, testvérei, gyerekei közül valaki lakik-e vagy lakott-e hajléktalanszállón vagy közterületen?		Budapest	Vidék	Együtt
Nincs hozzátartozóm	„Cigány”	6	6	6
	„Nem-cigány”	10	6	8
Szülő, nagyszülő, nevelő	„Cigány”	10	6	8
	„Nem-cigány”	8	6	7
(volt) Házastárs/élettárs	„Cigány”	7	5	6
	„Nem-cigány”	7	3	5
Testvér	„Cigány”	18	16	17
	„Nem-cigány”	16	15	15
Gyerek	„Cigány”	22	14	17
	„Nem-cigány”	21	18	19
Egyéb rokon	„Cigány”	7	6	7
	„Nem-cigány”	7	6	6
Senki	„Cigány”	39	46	43
	„Nem-cigány”	37	47	44

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

A „nyomorúságos kalyiba” effektus

Természetesen fölmerül az a hipotézis is, hogy vajon a „cigány” családok átlagosnál kétségtelenül rosszabb, sokszor nyomorúságos lakhatási helyzete löki-e őket a hajléktalanságba? A magyarországi cigányok lakhatási helyzetének alakulásáról összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az évezred elején is **igen hátrányos**

lakáskörülményeik alig javultak az elmúlt évek során, miközben a cigányok körében (is) **jelentősen romlott a lakhatás biztonsága**.¹⁶

Enyhén javult a cigányok által lakott lakások vízellátása (de azért a háztartások 25 százaléka még mindig nincs bekötve a vízhálózatba), kicsit nőtt a lakott szobák száma (azonban a lakások 21 százaléka még 1 szobás), érzékelhetően javult a laksűrűség (a háztartások 41 százalékában már 20 m²-nél több jut egy lakóra), viszont alig változott a területi szegregáció mértéke, 25 százalékkal csökkent a bérlakásban lakók aránya és 10 év alatt duplájára emelkedett a jogcím nélkül lakó cigány háztartások aránya (2013-ban 10%) – ami sokszor a hajléktalanság előszobája.

Azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a pénzbeli támogatások közül leginkább éppen a normatív lakásfenntartási támogatás érte el a cigány háztartásokat (53 százalékuk vette igénybe 2013-ban), melyet az ország vezetése 2015-re megszüntetett.

A hivatkozott 2013-as kutatás válaszai alapján megállapíthatjuk, hogy a cigányok 30 százaléka számolt be arról, hogy tartós egészségi problémával küzd, 70 százalékuknak állandó anyagi gondjai vannak (60 százalékuk emiatt sürgős segítségre szorulna), 48 százalékuk eladósodott, 56 százalékuk küzd a munkanélküliséggel és 21 százalékuk jelezte, hogy lakhatási nehézségei vannak. Ezzel együtt többségük úgy gondolja, hogy *„a problémáimat magamnak, vagy családomnak kell megoldani, azok nem tartoznak másra.”* (Mi ezt nem teljesen így gondoljuk...)

Vagyis, ha a cigányok lakáskörülményei nem is, de **lakhatásuk biztonsága jelentősen romlott az elmúlt évtized során, s ez valóban hozzájárulhatott hajléktalanná válásuk felgyorsulásához.**

A „pauperizálódási” effektus

Végül azt a hipotézist is megpróbáltuk megvizsgálni, hogy vajon az eddig említett tendenciák mögött nem az áll-e, hogy ezen hosszú időszak alatt esetleg érzékelhetően romlottak az érintettek foglalkoztatási viszonyai, ennek következtében jövedelmi viszonyai, s a szegénység helyét átvette a nyomor?

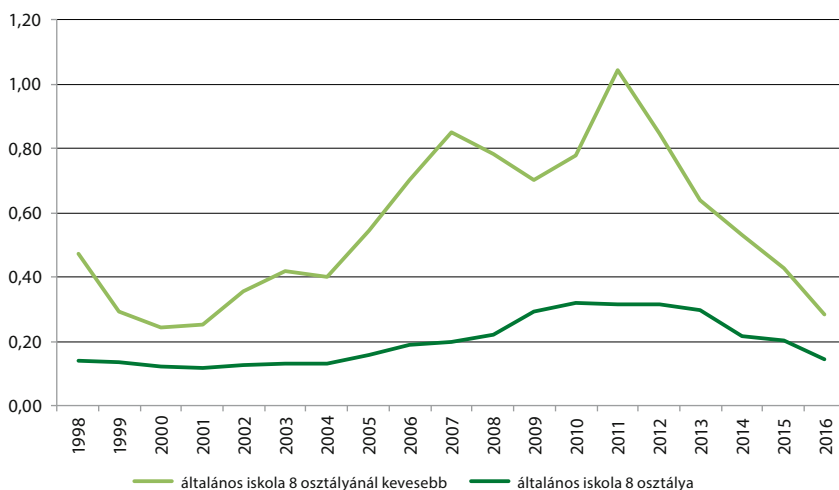
A hivatalos foglalkoztatási adatok a vizsgált időszak alatt – ha hullámzásokkal is, de – javultak Magyarországon. A magyarországi cigány népesség kapcsán ilyen statisztikai idősort nem találtunk, azonban a KSH foglalkoztatási statisztikai adatai rendelkezésre állnak iskolai végzettség szerinti bontásban is, s ez alapján kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy az ezredfordulót követő másfél

¹⁶ 2003-ról és 2013-ról összehasonlítható országos reprezentatív adatok állnak a rendelkezésünkre, köszönhetően Kemény István és társai 2003-as 1165 fős reprezentatív cigánykutatásának (Kemény–Janky–Lengyel 2004), valamint az Európai Unió támogatásával megvalósult TÁMOP 5.4.1-12. Modernizációs projekt keretében végrehajtott 7000 fős reprezentatív ún. romakutatásnak (Jelentés 2014), melynek adatbázisa – hazai viszonylatokban egészen kivételesen – megtalálható az interneten (2017. március), s önállóan is elemezhető (éltünk a lehetőséggel). <http://www.modernizacio.hu/iii-piller-kutatas/romakutatas>

évtized során, egészen 2012-ig a legalacsonyabb iskolai végzettségű emberek foglalkoztatási helyzete folyamatosan és jelentősen romlott (holott korábban is már nagyon rossz volt). A 2012-t követő években ugyan radikálisan csökkenni kezdett az egy foglalkoztatottra jutó munkanélküliek száma ezekben az alacsony iskolázottságú csoportokban is, azonban tudjuk, hogy e mögött részben csak adminisztratív szabályozóváltozások (ideértve a számbavételi nyilvántartások sajátosságait is), illetve részben a mesterségesen földuzzasztott közmunka-programok állnak.

Nem állhat messze a valóságtól, hogy a nagyon alacsony iskolai végzettséget fölmutató cigány népesség még a korábbiakhoz, a 90-es évekhez képest is egyre inkább kiszorult a munkaerőpiacról, és ezzel párhuzamosan éppen azok a pénzbeli társadalmi támogatások lettek megkurtítva, vagy éppen megszüntetve, melyek még éppen életben tartották volna (nota bene helyben, igen szerény otthonukban tartották volna) őket. Ezzel elnyomorodásuk újabb fejezetéhez érkeztek. Az országos hajléktalan-adatfelvételek által fölmutatott tendenciák, talán éppen ezen folyamatok lenyomatai (4. ábra).

4. ábra: Az egy foglalkoztatottra jutó munkanélküliek számának alakulása az alacsony iskolai végzettségű csoportokban (1998–2016) KSH

KSH STATADAT alapján (saját számítás)

A hajléktalanság és a gyermekszegénység

Hajléktalanok és gyerekeik¹⁷

A hajléktalan emberekről kialakult általános közvélekedés szerint a hajléktalanok magányosak, se családjuk, se gyerekük, se kapcsolataik – legfeljebb kuttyájuk van, melytől nem szívesen válnak meg. A közvélekedés sokszor csupán primér vizuális benyomások, vagy éppen előítéletek, a médiák által is erősített elsődleges, leegyszerűsített információmorzsák alapján tájékozódik. Ha azonban vesszük a fáradságot, hogy szóba is álljunk az érintettekkel, akkor nem csak differenciáltabbá válhat e kép, hanem korábban nem is gondolt összefüggésekre bukkanhatunk. Amikor 2016. február 3-án kérdéseinkre 10 041 hajléktalan helyzetben lévő – az ország hajléktalanszállóin lakó, vagy fedél nélkül élő – ember válaszolt, akkor arra kellett rádöbbernünk, hogy **13 500 olyan gyerek szüleivel találkoztunk, akiknek apja, vagy anyja, vagy mindketten éppen hajléktalanok.** (A megkérdezettek 18 százaléka nem is válaszolt arra a kérdésre, hogy „*Hány gyermeke született összesen?*” – vagy mert nem született, vagy mert nem tudja, vagy mert egyszerűen nem kívánt válaszolni erre, vagyis valójában 8876 hajléktalan embernek van ennyi gyereke összesen.) Persze vannak a hajléktalan emberek között is gyerektelenek, nem is kevesen, minden harmadik válaszadó hajléktalan férfinak, vagy nőnek nem született gyereke, azonban a többségnek van gyereke, s nem is csak egy. Sőt (5. táblázat).

5. táblázat: A kérdezett férfiak és nők megoszlása
a született gyerekeik száma szerint (%)

F3-2016			
<i>Hány gyermeke született?</i>			
(A kérdezett neme szerint)			
Élve született gyerekek száma	Kérdezett neme		Együtt
	férfi	nő	
Nincs gyereke	36	20	32
1	24	23	24
2	23	26	24
3	9	14	10
4–	7	17	9
Összesen	100	100	100
<i>N</i>	6729	2147	8876

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

¹⁷ A Február Harmadika országos hajléktalan-adatfelvétel során megkérdeztük, hogy „*Hány élve született gyereke van összesen?*”, ez alapján beszélünk gyermekes hajléktalanokról. A megkérdezettek közül, akiknek a gyerekei is hajléktalanok, azok már nem kiskorú gyerekek, hanem felnőttek.

Sőt, a hajléktalan nők körében döntő többségben vannak a gyermekesek, s kiemelkedően magas a sokgyerekes (3 vagy több gyerek) nők aránya (válaszadók 31 százaléka).¹⁸

Korábban utaltunk arra, hogy ma már a hajléktalanok többségének valamelyik hozzátartozója is hajléktalan. Minden ötödik hajléktalan embernek a gyereke is hajléktalan jelenleg. E tekintetben a különböző korú férfiak és nők között igen jelentős a különbség. A hajléktalan nők körében kétszer olyan gyakori, hogy a gyerekük is hajléktalan, minden harmadik hajléktalan nőnek a gyerekét is a hajléktalanok között találjuk, s a középkorú, idősebb korosztályokban ez még ennél is gyakoribb. (Félre ne értsük: e nők hajléktalan gyerekei már maguk is felnőtt emberek.)

Logikusnak tűnik, hogy minél több gyereke van egy hajléktalan embernek, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a gyerekek között van, aki szintén hajléktalan. Ez valóban így van, azonban az mégiscsak elgondolkodtató, hogy a csupán egy gyereket szült hajléktalan nők 36 százaléka esetében az az egy (többnyire már felnőtt) gyerek is hajléktalan, nem is beszélve a többgyerekes nőkről, akik közül a 4 és többgyerekesek többségének legalább egyik gyereke szintén hajléktalan. (Csak – szerintünk fontos – tényként megemlítyük, hogy a „cigány” hajléktalan nők esetében ritkább, hogy gyerekük is hajléktalan, mint a „nem-cigány” hajléktalan nőknél – tehát itt nem valamilyen cigány probléma áll az említett jelenség hátterében, ellenkezőleg, lásd 6–7. táblázat.)

6. táblázat: Hajléktalan gyerek előfordulása a kérdezett neve és korcsoportja szerinti csoportokban (%)

F3-2016							
<i>A kérdezett gyereke jelenleg hajléktalan-e?</i>							
(A kérdezett neve és korcsoportja szerint)							
Kérdezett neve	Korcsoport						Együtt
	–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–	
Férfi	3	6	12	16	19	20	14
Nő	11	17	33	40	32	40	33
Együtt	5	9	17	21	22	25	19

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

¹⁸ Csak megemlítyük, hogy a gyerekszám szerinti összetétel nem mutat lényeges eltérést aszerint, hogy Budapesten, vagy máshol, illetve közterületen, vagy valamilyen szállón kérdeztünk.

7. táblázat: Hajléktalan gyerek előfordulása a kérdezett neme és gyerekei száma szerinti csoportokban (%)

F3-2016						
<i>A kérdezett gyereke jelenleg hajléktalan-e?</i> (A kérdezett neme és gyerekei száma szerint)						
Kérdezett neme	Gyerekszám					Együtt
	Nincs gyereke	1	2	3	4 vagy több	
Férfi	0	20	25	29	35	16
Nő	0	36	39	49	51	34
Együtt	0	24	29	35	42	20

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Ezekben az esetekben, vagyis **minden ötödik hajléktalan ember esetében már ennek az élethelyzetnek a családon belüli újratermelődésével, öröklődésével állunk szemben.** A gyermekes hajléktalanok többségének a felnőtt gyerekei nem hajléktalanok, valahol van hajlékuk, de azért ma Magyarországon minden harmadik gyermekes hajléktalannak már a felnőtt gyereke is hajléktalan, s közel minden második gyermekes hajléktalan nőnek a felnőtt gyereke is már hajléktalan helyzetben kénytelen élni.¹⁹

Kitérő: Gyermekhajléktalanság – intézményekben lakó gyermekek

Gyermekhajléktalanság Magyarországon nincs – ebből annyi valóban igaz is, hogy a közterületeken fedél nélkül élő kisgyermkekkel nem találkozhatunk.

A régi hagyományokra visszanyúló hazai ifjúság- és gyermekvédelem ezeket a helyzeteket szigorú protokoll alapján a gyermek elhelyezésével „megoldja”. De furcsamód, a gyermekek hajléktalansága pusztán azért sem kap elég nyilvánosságot, mert „véletlenül” a nem nagykorú, a 18. életévét be nem töltött személyekkel más törvény, más intézmények foglalkoznak, nem a Szociális törvény által hajléktalanellátónak nevezett szervezetek. Holott több ezer gyermek lakik ugyanolyan intézményekben (és nem lakásban), mint felnőtt korú társaik.

A 2011. évi népszámlálás idején 73 684 gyermeket (–19 éves) írtak össze, akik nem lakásban, hanem valamilyen intézeti háztartásban éltek. A 19 évesnél fiatalabb korcsoport 3,6 százaléka élt intézeti háztartásban, ami **másfélszerese az intézetben élők (234 858 fő) teljes népességen belüli arányának.** Az intézetekben élők legnagyobb, közel százezres csoportját a diákotthonok, kollégiumok lakói alkotják, őket szorosan követik a felnőtt korúak különböző tartós és átmeneti

¹⁹ Azonban ha már itt tartunk, a hajléktalan helyzetben lévők tömegéhez képest egészen elenyésző ugyan, de azért 107 olyan hajléktalan ember is válaszolt 2016-ban a kérdéseinkre, akiknek valamelyik szülője is és egyben valamelyik gyereke is hajléktalan, vagyis mind a három generációt sújtja ez az élethelyzet.

ti elhelyezést biztosító intézményeiben lakók (85 ezer fő). Nem-lakásban, valamilyen gyermekjólétinek, vagy gyermekvédelminek nevezett intézményben élt a népszámlálás időpontjában **13 415 gyermek**. Közülük a gyermekek átmeneti otthonai, családok átmeneti otthonai lakóiról (4228 fő) tudhatunk meg többet a KSH egyik tájékoztatójából.

A legutóbbi, 2011. évi népszámlálás során 2258 gyermeket és 1970 felnőttet írtak össze a számláló biztosok a gyermekek átmeneti otthonaiban és a családok átmeneti otthonaiban.²⁰ (Ez a kapacitásokat tekintve nagyjából 100 százalékos feltöltöttséget jelent.) Egyébként évente több mint 7000 gyermek fordul meg ezeken az ellátóhelyeken. A nyilvántartások szerint **„a legtöbb probléma a lakhatással kapcsolatban fordult elő: (...) az otthonokba került minden második gondozott esetében.”** (KSH 2014: 3)

A kiút a családok átmeneti otthonából általában egy másik CSÁO, vagy éppen ugyanaz az intézmény, esetleg a gyermekvédelminek nevezett szakellátás más formája egészen a nagykorúvá válásig. (Ekkor kerül a képbe a hajléktalanellátásnak nevezett intézményrendszer.) A népszámlálás során a 0–17 évesek 6,9 százalékát vallották romának, az átmeneti otthonokban élő gyermekek között ez az arány ennek kétszerese, 17%. *(„Úgy tűnik tehát, hogy a roma kisebbséghez tartozó gyermekek nagyobb eséllyel kerülnek átmeneti otthonokba. Ennek oka lehet a roma népességet nagyobb mértékben érintő szegénység és elégtelen lakhatási körülmények.”* (KSH 2014: 5) – állapítja meg a KSH hivatkozott elemzése.) A magukat romának vallók aránya az ilyen intézményekben lakó felnőttek körében is 17%. Az átmeneti otthonokban tartózkodó 16–17 évesek 13 százaléka ebben az életkorban még nem végezte el az általános iskola 8. osztályát. De az ilyen intézményekbe kényszerült felnőttek iskolai végzettsége is messze elmarad az országos átlagtól: többségük legfeljebb az általános 8 osztályt végezte el.

A népszámlálás adatai szerint az ilyen átmeneti otthonokban élő felnőtteknek több gyermekük született, mint a lakásokban élőknek. *„Az otthonokban tartózkodó felnőttek 30 százalékának nem volt élve született gyermeke... A felnőtt lakók ötödének egy, 18 százalékuknak két, 15 százalékuknak három gyermeke volt. Minden hatodik felnőtt lakó négy vagy több gyermeket nevelt. Ezeket az arányszámokat a teljes népesség arányszámaihoz viszonyítva elmondható, hogy a 3 vagy annál többgyermekes szülők nagyobb eséllyel kerülnek olyan élethelyzetbe, melyre az átmeneti otthon nyújt megoldást.”* (KSH 2014: 6)

A hajléktalan gyermekeket befogadó intézményekbe való rövid bepillantás arra enged következtetni, hogy itt ugyanazok, ugyanazokkal a jellemzőkkel bíró emberek élnek, mint akikről bővebben szólunk a felnőtt hajléktalanokat vizsgálva. (Mondjuk a mindennapi tapasztalat is az, hogy az ezekben az intézmé-

²⁰ Az átmeneti otthonokról itt következő megállapítások forrása: KSH 2014.

nyekben nagykorúságukat elérő hajléktalan gyermekekkel – előbb, vagy utóbb – a felnőtt hajléktalanok között találkozunk.)²¹

Van-e összefüggés a hajléktalanság és a gyermekszegénység között?

Visszatérve az országos hajléktalan-adatfelvétel elemzésére, nyilvánvalónak tűnik, hogy a gyerekszám összefügg az érintett életkorával. A fiatal, illetve a 40 év alatti hajléktalanok többségének nincs gyereke (de azért 31–45 százalékuknak már született gyereke), az idősebbek többségének van, nem is egy gyereke, a 60 év felettiek 22–26 százalékának 3 vagy annál több gyereke született (8. táblázat).

8. táblázat: A kérdezettek korcsoportjainak a megoszlása
élve született gyerekeik száma szerint (%)

F3-2016	Élve született gyerekek száma a kérdezett korcsoportja szerint						
Élve született gyerekek száma	Kérdezett korcsoportja						Együtt
	–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–	
Nincs gyereke	69	55	39	27	21	20	32
1	17	20	23	25	26	28	24
2	8	11	20	27	31	27	24
3	3	7	9	11	12	13	10
4–	3	7	10	10	10	13	10
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	423	857	2058	2989	2257	357	8941

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

A gyerekszám és az életkor szoros összefüggése nem csupán a hajléktalan élethelyzetben lévők sajátossága. Azonban, ha az általunk megkérdezett hajléktalan nők és a teljes magyar lakosság női tagjainak a termékenységet hasonlítjuk össze, akkor azt találjuk, hogy a hajléktalan nőknek összességében 37 százalékkal több gyerekük született, mint általában a magyar nőknek, s a legnagyobb a különbség éppen a legfiatalabbaknál, a 30 éven aluliaknál, ahol közel háromszor annyi élve született gyerek jut 100 hajléktalan nőre, mint a lakosság e korcsoportba tartozó női tagjaira (s éppen a legidősebbeknél tér el a legkevésbé a hajléktalan nők termékenysége az országos átlagtól, lásd 9. táblázat).

²¹ A KSH hivatkozott, egy-két oldalas kiadványán kívül a vonatkozó népszámlálási adatok egyéb, alaposabb feldolgozásával mi nem találkoztunk, ahogy országos felmérést sem ismerünk ezekről az emberekről. Tervezzük, hogy ha meg tudjuk oldani, akkor kísérletet teszünk ezeknek az intézményeknek is a Február Harmadika adatfelvételbe való bevonására.

9. táblázat: A hajléktalan és nem hajléktalan nők termékenysége korcsoportok szerint

F3-2016 és KSH népszámlálás	Korcsoport (nők)						Együtt
	–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–	
100 hajléktalan nőre jutó élve született gyerekek száma	112	165	230	214	210	194	206
100 nőre jutó élve született gyerekek száma*	38	139	190	194	188	184	150
Hajléktalan nők/összes nők termékenységi szorzója	2,95	1,19	1,21	1,10	1,12	1,05	1,37

* Az adatok forrása: KSH 2011/2.

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel és KSH népszámlálás

Azon túl, hogy a hajléktalanoknak a népesség egészéhez képest jóval több gyerekük van (különösen a hajléktalan nőknek), többségük (54%) nagycsaládból (3 és többgyerekes) is származik.²² Az a tény, hogy **minden második hajléktalan embernek legalább kettő testvére van**, teljesen eltér a magyar lakosság átlagától és már önmagában is alapvető kérdésként veti fel, vajon ennyire szoros – nyilván számos közbenső tényezőn keresztül ható – kapcsolat lenne a többgyerekes lét és a hajléktalanság között?

Gondolhatnánk, hogy talán azért is lehet olyan sok gyerekük a hajléktalan embereknek, mert maguk is sokgyerekes családokból származnak. És ez tulajdonképpen igaz is annyiban, hogy valóban, **minél több gyereke van egy hajléktalan embernek, annál valószínűbb, hogy maga is többgyerekes családból jött**. A gyerektelen hajléktalanok többségének (55%-uknak) vagy testvére sincs, vagy legfeljebb egy testvére van (és azért ők alkotják a hajléktalanok 19 százalékát), a volt egyiké aránya a gyermekes hajléktalanok között ennél jóval kisebb. Ezzel szemben a 3 gyerekes hajléktalanok 64 százalékának, a 4 vagy több gyerekes hajléktalanok 75 százalékának kettő vagy annál több testvére van (10. táblázat).

Ezzel együtt azért óvatosan kell bánni ezzel az összefüggéssel, mert a kettő, vagy több testvérrel rendelkező hajléktalanok jelentős része (68-80%-a) ettől még nem sokgyerekes, bár kétségtelenül igaz, hogy viszonylag több gyerekük van, mint a kis családból jött társaiknak (11. táblázat).

²² Csak megismételjük, a 2011. évi népszámlálás szerint a 15 éves és idősebb nők 16 százalékának volt 3 vagy több gyereke.

10. táblázat: Az élve született gyerekek száma szerinti csoportok megoszlása a kérdezett testvéreinek száma szerint (%)

F3-2016						
<i>Kérdezett testvéreinek a száma</i>						
a kérdezett élve született gyerekei száma szerint						
Testvérei száma	Élve született gyerekek száma					Együtt
	Nincs gyereke	1	2	3	4–	
0	29	18	14	11	9	19
1	26	30	33	25	17	28
2	19	24	20	22	19	20
3	10	12	12	13	16	12
4–	16	17	22	28	40	21
Együtt	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	2858	1978	1990	865	805	8496
Kérdezettel együtt 3 és többen	44	52	53	64	75	53

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

11. táblázat: A kérdezett testvéreink száma szerinti csoportok megoszlása a kérdezett élve született gyerekeinek száma szerint (%)

F3-2016						
<i>Kérdezett gyerekeinek száma</i>						
a kérdezett testvéreinek a száma szerint						
Testvérei száma	Élve született gyerekek száma					Együtt
	Nincs gyereke	1	2	3	4–	
0	51	22	17	6	4	100
1	32	25	28	9	6	100
2	31	27	23	11	9	100
3	28	24	24	11	13	100
4–	25	19	24	14	18	100
Együtt	34	23	23	10	9	100

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Ennél azonban meglepőbb tényekkel találjuk szemben magunkat, ha azt is megvizsgáljuk, hogy a hajléktalanok egyes korcsoportjainak tagjai hány gyerekes családból jöttek. Azt mindenki tudja, hogy egyre kevesebb gyerek születik, egyre kevesebb a gyerekes, vagy éppen sokgyerekes család (ahogy a demográfus-

sok mondják, csökken a termékenység). Ez tükröződik az egyes korcsoportok termékenységi mutatószámaiban is: egyre kevesebb élve született gyereket találunk a fiatalabb korosztályokban (12. táblázat).

12. táblázat: A száz főre jutó élve született
gyerekek száma korcsoportonként

Korcsoport, éves	Száz nőre jutó élve született gyermek
15–19	3
20–24	19
25–29	55
30–34	112
35–39	157
40–44	182
45–49	194
50–54	195
55–59	191
60–	187
Együtt*	147

* együttesen ennyi élve született jut a 15 év felettiekre

Forrás: KSH népszámlálás (KSH 2011/3).

Hasonló tendenciát mutattunk ki a hajléktalan nők esetében is. Azonban ha azt is megnézzük, hogy a hajléktalanok egyes korcsoportjainak tagjai **hány gyerekes családból jöttek**, akkor ezzel élesen ellentétes tendenciával találjuk szemben magunkat. A hajléktalanok körében **az egyre fiatalabb korosztályokban egyre gyakoribb, hogy** – valamilyen úton-módon – **sokgyerekes családból érkezett valaki a hajléktalanságba**. Ugyan az idősebb hajléktalanok körében is rendkívül gyakori, hogy az illetőnek legalább két testvére van, az átlagosnál markánsan többen jönnek nagycsaládból, azonban a fiatal, 30–39 éves vagy huszonéves hajléktalanok esetében ez már eléri az **56-66 százalékot** (13. táblázat)!

Az a tény, hogy a hajléktalanok körében az átlagost többszörösen meghaladó a sokgyerekes családból érkezettek aránya, számunkra azt támasztja alá, hogy a sokgyerekes családok egy részének hátrányos szociális helyzete, a gyerekszegénység és a hajléktalanná válás között kell, hogy legyen valamilyen – nyilván sok áttételen keresztül megvalósuló – összefüggés. Az azonban, hogy a hajléktalanok körében a fiatalabb korosztályokban gyakoribb, hogy sokgyerekes családból érkezett valaki a hajléktalanságba, azt jelenti, hogy **dinamikájában olyan mértékben romlott a sokgyerekes családok egy részének a helyzete, hogy az már jelentősen megnövelte e családok egyes tagjai hajléktalanná válásának a kockázatát, illetve effektív hajléktalanná, fedél nélkülivé, földön futóvá válásukat**. (És ehhez még hozzátehetjük, hogy minden ötödik, testvérrel rendelkező hajléktalannak legalább egy testvére is hajléktalan.)

13. táblázat: A kérdezettek korcsoportjainak a megoszlása
a kérdezett testvéreinek száma szerint (%)

F3-2016							
Kérdezett testvéreinek a száma a kérdezett korcsoportja szerint							
Testvérei száma	Kérdezett korcsoportja						Együtt
	–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–	
0	16	20	17	18	19	23	18
1	18	25	26	29	32	30	28
2	19	20	23	20	20	17	21
3	16	13	12	11	11	11	12
4	31	23	22	22	17	19	21
Együtt	100	100	100	100	100	100	100
<i>N</i>	466	891	2078	2957	2167	327	8886
Átlag	2,28	1,95	1,97	1,90	1,75	1,74	1,90
Kérdezettel együtt	3,28	2,95	2,97	2,90	2,75	2,74	2,90
Kérdezettel együtt 3 és többen	66%	56%	57%	53%	49%	47%	54%

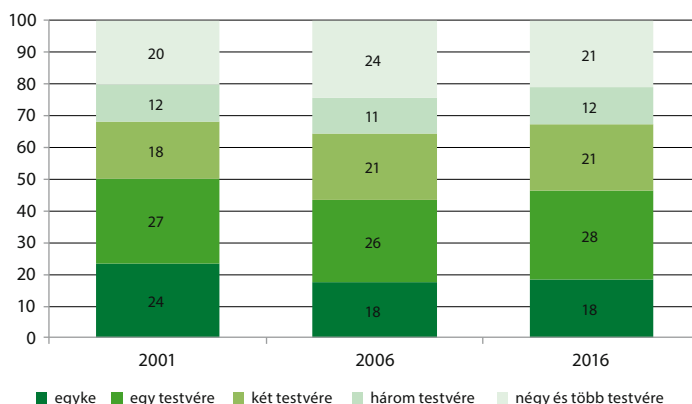
Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

Ezzel együtt látnunk kell, hogy nem valamiféle új jelenségről van szó. Korábban 2001-ben és 2006-ban is megkérdeztük, hogy hány testvére van a kérdezettnek (akkor még jóval kevesebb válaszadó volt). Ebből azt látjuk, hogy a hajléktalanok többsége már másfél évtizede folyamatosan sokgyerekes családból kerül a hajléktalanságba (5. ábra).²³

Ha a sokgyerekes (3 és több gyerekes) családból jött hajléktalanok szociális hátterét vizsgáljuk olyan szempontból, hogy vajon miben különbözik az „egyke” illetve a kétgyerekes családból jött hajléktalanok szociális hátterétől, akkor azt találjuk, hogy számos – általunk kérdezett, ismert – dimenzióban nincs ilyen különbség (nagyjából ugyanolyan arányban vidékiek és budapestiek, hasonló arányban laktak, vagy nem laktak korábban saját lakásban, hasonló arányban voltak korábban állami gondozásban stb. stb.). Lényeges különbség a szülők iskolai végzettségében és az etnikai hovatartozásban mutatkozik (14. táblázat).

²³ Mivel mindig is azt kérdeztük, hogy „Hány testvére (féltestvére) van?” ezért azt sem zárhatjuk ki, hogy az idősebbek a már elhunyt testvérét nem említették. Ebben az esetben viszont az általunk bemutatottnál még több élő és elhunyt testvérük volt a kérdezetteknek. Szintén a pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy írásunkban „sokgyerekes”, illetve „nagycsaládokról” szólunk, miközben nem feltétlenül csak klasszikus családokról van szó, vannak válaszok, féltestvérek, számos formáció.

5. ábra: A testvérek száma szerinti megoszlás alakulása (2001, 2006, 2016) (%)

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

14. táblázat: „Cigány”, „nem-cigány” kérdezettek megoszlása a testvérek száma szerint, illetve a kérdezettek testvérei száma szerint csoportok megoszlása „cigány”, „nem-cigány” hovatartozás szerint (%)

F3-2016										
A kérdezett testvéreinek száma és „cigány”/„nem-cigány”-e?										
	Testvérek száma				N		Testvérek száma			
	0	1	2 és több	Együtt			0	1	2 és több	Együtt
„Cigány”	14	18	68	100	2502	„Cigány”	22	19	38	30
„Nem-cigány”	20	32	48	100	5927	„Nem-cigány”	78	81	62	70
Együtt	18	28	54	100	8429	Együtt	100	100	100	100
						N	1537	2363	4529	8429

Forrás: „Február Harmadika” adatfelvétel

A sokgyerekes családból jött hajléktalanok körében – a nem sokgyerekes családokhoz képest – kétszer annyira gyakori, hogy apjuk, illetve anyjuk iskolai végzettsége nem éri el a 8 általánost sem. A „cigány” hajléktalanok 68 százaléka jött sokgyerekes családból, de a „nem-cigány” hajléktalanok közül is majdnem minden második ember ilyen családból érkezett (48%). Ezért is fontos rögzítenünk, hogy a sokgyerekes családból jött hajléktalanok többsége „nem-cigány” (62%), bár kétségtelen, hogy az ilyen családból jött hajléktalanok körében – a nem sokgyerekes családból jöttekhez képest – gyakoribb, hogy az illető „cigány”. Ez egyben arra is rávilágít, hogy az a tény, hogy a hajléktalanok körében igen magas a sokgyerekes családból jöttek aránya, elsősorban nem „cigány probléma”, hanem az alacsony iskolázottságú, elnyomorodott, sokgyerekes családok szociális helyzetének a következménye.

Hajléktalanság – lakásszegénység – gyermekszegénység

Ha az okokat keresve azt szeretnénk megvizsgálni, hogy vajon – más tényezők mellett – a gyermekes, vagy éppen sokgyermekes családok másokhoz képest rosszabb, sokkal rosszabb, vagy éppen romló lakáshelyzetének a következményeivel állunk-e szemben, akkor rövidúton be kell látnunk, hogy e kérdések megválaszolásához a jelenlegi adatszolgáltatási rendszer, vagy kutatási eredmények nem szolgáltatnak elegendő muníciót. A 2011. évi népszámlálás adatai alapján annyi állapítható meg, hogy országosan a kisgyermekesek (–14 évesek), vagy a fiatalok (15–29 éves) nem laknak rosszabb lakáskörülmények között, mint mások. Ezzel együtt a kisgyermekesek közül 124 ezer fő még mindig legfeljebb félkomfortos lakásban lakik, 67 ezren egyszobás lakásban, 80 ezren alapozás nélküli, vagy ún. egyéb falazatú lakásban laknak (és 112 ezer kisgyermeknek nem volt állandó bejelentett lakcíme, közel hatezer kisgyermeknek semmilyen bejelentett lakcíme nem volt). A 18. életévüket be nem töltött gyermekek közül 217 ezer gyermek lakik legfeljebb félkomfortos lakásban, 116 ezer gyermek egyszobás lakásban, 34 ezer gyermek ún. egyéb jogcímen (nem tulajdonos, nem bérlő a család) és az 1 millió 750 ezer gyermek (–18 éves) közül 780 ezer(!) gyermek csak egyik szülőjével lakik a lakásban.

Korábbi írásainkban számtalan vizsgálati eredmény alátámasztotta, hogy a hajléktalanságba az emberek döntő többsége a bizonytalan lakhatásból érkezett (a lakásszektor margójáról a „margó szélére”) a legkülönbözőbb közbenső – egyéni, családi, munkaerőpiaci, jövedelmi – tényezők hatására.²⁴ Most azt látjuk, hogy **Magyarországon a hajléktalanná válás jelentős kockázati tényezője a gyermekes, sokgyermekes családok egy részének szegénysége, mélyszegénysége.** E kockázat nem elsősorban a gyermekes családok lakáskörülményeiből adódik (bár abból is), hanem a gyermekes családok egy részének bizonytalan lakhatásából. Pontosabban, azt találtuk, hogy **a gyermekes családok egy részénél immár markánsan összekapcsolódik a szülők és gyerekek iskolázatlansága, a munka- és jövedelemhiány, a támogatások hiánya, a lakhatás bizonytalanul válása, a társadalom legkülönbözőbb alrendszeréből való kirekesztés és kirekesztettség.** Sőt, mára már a szülők hajléktalansága is sok esetben erősíti az így kialakult ördögi kört.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a hazai hajléktalan népesség egészében olyan változások zajlottak le az elmúlt évtizedekben, melynek során jelentősen megnőtt a hosszú ideje szisztematikusan kirekesztett „cigány” népesség aránya a hajléktalan helyzetben lévők körében és emellett számottevő tömeget alkotnak a „nem-cigány”, ámbár elnyomorodott és szintén kirekesztett sokgyermekes családokból

²⁴ Lásd az „Otthontalanul... Tegy az emberért!” (Budapest, BMSZKI – Menhely Alapítvány) kötetekben közreadott elemzéseinket.

hajléktalanságba zuhantak is. Két, egymást erősítő, de egyben egymást ki is egészítő folyamatról van szó. A kirekesztett „cigányok” megnövekedett részaránya ugyan „hozza magával” a magyarországi cigányság számos megoldatlan, tragikus problémáját (iskolázatlanság, munkanélküliség, egészségi állapot, sokgyerekes helyzet), azonban a sokgyerekes családokból hajléktalanná váltak sokasága (akik maguk is sokgyerekesek) mégsem ennek következménye, nem „cigány probléma”. Ennek eredője tágabb is, mélyebb is: az okok a hazai sokgyerekes (cigány, vagy nem-cigány) családok egy részének elnyomorodásában keresendők. Immár annak is tanúi lehetünk, hogy **elindult a hajléktalan léthelyzet családokon belüli átöröklődése, újratermelődése is.**

Visszatérve a kiinduló ponthoz, a rendszerváltás első éveiben emberek tömegeit érintették sokkhatásszerűen a gazdasági krízis, illetve a kezeletlen munkaerőpiaci és lakhatási krízisek egymást követő hullámai, s váltak – rövidebb, vagy hosszabb időre – hajléktalanná azok, akik egyéni egzisztenciája megroppant ezek hatására. Az azóta eltelt negyedszázad alatt azonban a strukturális folyamatok mellett az intézményrendszerek (oktatási rendszer, egészségügyi rendszer, családtámogatási és szociális rendszerek) szisztematikus hanyatlásának a hatására a szegénység egy része elnyomorodássá, az egyenlőtlenségek egy része kirekesztettséggé állt össze, s a hajléktalanság az így immár rendszerre szerveződött elnyomorodás és kirekesztettség egyik megjelenési formájává vált.

Irodalom

- Győri Péter (2008): Fedél nélkül élők. In: *Otthonatlanul... Tégy az emberért! 6.*, Budapest, Menhely Alapítvány – BMSZKI
- Győri Péter (2013a): „Cigány” – „nem-cigány” hajléktalanok. In: *Otthonatlanul... Tégy az emberért! 9.*, Változó és változatlan arcú hajléktalanság, Budapest, Menhely Alapítvány – BMSZKI
- Győri Péter (2013b): Töréspontok. In: *Otthonatlanul... Tégy az emberért! 9.*, *Változó és változatlan arcú hajléktalanság*, Budapest, Menhely Alapítvány – BMSZKI
- Bernát Anikó (2014): Leszakadóban: a romák társadalmi helyzete a mai Magyarországon. In: *Társadalmi Riport*, Budapest, TÁRKI
- Jelentés (2014): Jelentés a TÁMOP-5.4.1-12 „Szociális szolgáltatások modernizációja” elnevezésű kiemelt projekt keretében megvalósult kutatások eredményeiről, Budapest, NCSSZI
- Kemény István – Janky Béla (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. A 2003. évi országos cigánykutatás alapján. *Esély* 2003/6. szám.
- Kemény István – Janky Béla (2007): *A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok.* <http://beszelo.c3.hu/03/10/07kemeny.htm>
Utolsó letöltés: 2017. július 12.

- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*, Budapest, Gondolat Kiadó
- KSH (2001) *2001. évi népszámlálás*. <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/>
Utolsó letöltés: 2017. július 12.
- KSH (2011) *2011. évi népszámlálás*, Módszertani megjegyzések, fogalmak.
- KSH (2011/2) *2011. évi népszámlálás, 9. Nemzetiségi adatok*. Budapest, 2014.
- KSH (2011/3) *2011. évi népszámlálás*. Budapest, 2014.
- KSH (2014) *Gyermekek átmeneti gondozása*, KSH, Statisztikai tükör 2014/11.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Ki a cigány?, *Kritika* 1997/12.
- Lengyel Gabriella (2005): Cigánynak vélt hajléktalanok, *Beszélő*, 2005/március–április